

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

תולדות מלים

חיי הלשון העברית ארוכים הם – מראשיתה עד ימינו עברו לא פחות משלושת אלפים שנה. בזמן הממושך הזה שימשה הלשון לבטא בדיבור ובכתיבה נושאים שונים ומגוונים, ופרקים בתרבות ישראל, ואף באה במגע עם שפות זרות, שהתחלפו כחלוף השנים. הרבה השתנה בלשון העברית במשך הזמן, ובין היתר אוצר המלים שלה. מלים חדלו לשמש ומלים חדשות נכנסו לשימוש. אולם תופעה בולטת בתולדות לשוננו היא ריבוי השינויים שחלו במשמעותן ובתפקידן של רוב המלים כחלוף הדורות. מלה מלה וסיפורה. לכל מלה עברית אפשר לכתוב מעין ביוגרפיה: מאין הגיעה לעברית: מן האוצר המקורי של המילון השמי הקדום, או מלשון זרה; מה הייתה משמעותה המקורית וכיצד התגלגלה למשמעויות אחרות, רחוקות לעתים מרחק רב מן הראשונה; לאילו השפעות זרות הייתה נתונה; אילו מושגים חדשים נתבקשה להביע; באילו תחומי חשיבה שימשה – וכן הלאה. ספר תולדות החיים של המלים העבריות יהיה ספר עב-כרס. בדפים האלה נדגים ספר כזה בסיפור קצר על חייהן של שתי מלים.

סוללה

המעיין במילון של אבן-שושן במלה "סוללה" ימצא חמש משמעויות, אחת במקרא וארבע בעברית הישראלית, וכך אפשר לסכמן: (1) תל עפר שבונים סביב עיר נצורה, (2) הגבהת קרקע מלאכותית לשם העברת מסילת ברזל, (3) עמדת כלי ירייה, (4) קבוצת כלי ירייה, (5) מקור חשמל. על אלה מוסיפה העברית המדוברת לפחות שלוש הוראות: (6) מערכת כלי הקשה בג'אז, (7) מערכת ברזים לחדר האמבטיה או למטבח, (8) מערכת לולים בגידול העופות המודרני. ואתה תמה: מלבד הזיקה השקופה שבין ההוראה הראשונה לשנייה, מה הקשר שבין המשמעויות האלה?

השם "סוללה" בא במקרא אחת-עשרה פעמים: מפרשים ומילונים (ראה מילון בן-יהודה, ערך "סוללה"), כמעט בלי יוצא מן הכלל, מסבירים שעניינה

תל עפר שעורמים מול חומת עיר נצורה כדי לעלות עליו ולהילחם במגיני החומה'. הביאור הזה אף מתאים לעובדה, שאל סוללה ביחיד לעולם מתלווה הפועל "שפך". אומר הנביא: "לכן כה אמר ה' אל מלך אשור לא יבוא אל העיר הזאת ולא יורה שם חץ ולא יקדמנה מגן ולא ישפך עליה סללה" (ישעיה לז, לג), וכן מפרש רש"י את דבריו: "סוללה – על שם שסוללים וכובשין אותה במקבות כדי שיתקשה, ותרגומו 'מליתא', על שם שעושין לו מתחילה שני מחיצות גדר קנים ושופכין העפר ביניהם וכובשין אותו שם לאחר שמלאו את המחיצות". באופן דומה הוא מבאר את הפסוק המקביל במלכים ב' יט, לב.

ומה להוראה הזאת ולהוראות השונות של "סוללה" בעברית שלנו? על-יד הפירוש הזה צמח במשך הזמן פירוש אחר, שאיננו רואה ב"סוללה" ערימת עפר אלא כלי לזריקת אבנים גדולות, הכלי הנקרא בלעז קאטאפולטה או בליסטרה, מעין "קלע" בעל ממדים גדולים. עדות ראשונה להוראה זו אנו מוצאים בספר יוסיפון, שחובר בשנת 953 (דוד פלוסר [מהדיר], ספר יוסיפון, ב, ירושלים תשמ"א, עמ' 79 ואילך). שם (פלוסר, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 109) כתוב: "ויפתח שמעון (החשמונאי) את השער ויד חזקה עמו מבחורי יהודה, ויצא ויד את מחנה בקידוס וישלך ארצה הרוגים רבים, וישרוף את האילים ואת הסוללות ואת כל הכלים אשר הביאו להשחית את העיר". ברור שאין ה"סוללות" האלה ערמות עפר, כי הן נמנות עם כלי המלחמה. הן עשויות עץ ואפשר לשרוף אותן. דברים מפורשים אומר בעניין זה רלב"ג בפירושו (משנת 1338) על הפסוק במלכים ב', שכבר הזכרנו: "ולא ישפוך עליה סוללה – להפיל החומה, והוא כלי שמשליכין בו אבנים גדולות מאוד להפיל החומה בחוזק". פירוש זה היה ידוע לרש"י, עד שראה צורך לסתור אותו, ועל כן הוסיף לדבריו שהבאנו למעלה: "ושמעתי שפותרין אותו זריקת האבנים גדולות... אבל אין באבנים לשון שפיכה ולא לשון סוללה ואין לשון התרגום נופל על פתרון זה".

חרף דברי רש"י, לא נתבטל המובן "כלי מלחמה" שניתן לשם "סוללה". אנו מוצאים אותו בדברי אברבנאל, בפירושו למלכים ב' ג, כה, אצל שלמה אבן וירגא, בספרו שבט יהודה (משנת 1520; הנובר תרט"ו, עמ' 2 ועמ' 23), ובספר מציב גבולות עמים, תרגום של ספר לטיני שנעשה בידי יוסף הכהן (מאה 16 – לפי עדותו של בן-יהודה). כיוון ששני הפירושים שייכים לתחום מחשבתי אחד, של דרכי מצור, נראה שלא היה קשה לעבור מן האחד לשני.

ואמנם נראה שהפירוש המקובל, כלומר הפירוש של רש"י, הוא הנכון, ולו רק מפני שעדות הארכאולוגיה והספרות מלמדת, שבימיהם של מלכי יהודה לא היו מכונות מצור להטלת אבנים גדולות (יגאל ידין, "חשבנות מחשבת חושב", אנציקלופדיה מקראית, ג, 314–315).

אולם מי שהרבה להשתמש בשם "סוללה" לכלי להטלת אבנים היה הרופא היהודי האיטלקי אברהם בן דוד משער אריה, הנקרא בלועזית פורטאליאונה (Portaleone), בספרו **שלטי הגיבורים**, שנדפס במנטובה בשנת 1612. הספר מעניין ביותר: המחבר, איש רבי-ידיעות בשטחים רבים ובקי בשפות, התכוון לתאר בו את המקדש, את כליו ואת בגדי הכהונה – אך למעשה הוא עסק בו בעניינים רבים ומגוונים, עד שאפשר לראות בספר מעין סיכום לכל הידיעות של זמנו. בפרק מ' מונה המחבר את המקצועות שעוסקים בהם בני האדם, והנה המקצוע שמספרו נ"ה הוא "הממונה על הסללות גדולות בלעז ארטיליאיריא" (דף לד, עמוד ד): הלעז של פורטאליאונה הוא האיטלקית, והסללות אינן אלא artiglierie (artillery באנגלית). ועוד הוא מסביר: "דעו בני כי נקראו הארטיליאיריא בספרי הנביאים הראשונים סללות" ואלה הם כלים "שיכונו לשפיכת כדורים של ברזל הנסגרים באמוץ נפלא ובצרות רבה בקרבם כאשר באמצעות האבק המלאכותי המוצת בשרירי בטנם בכח גדול וביד חזקה עושים להם מסלול ודרך ישרה בתוך קנה הכלי (שבגלל הדבר הזה יקרא אצלנו בשם סללה) לצאת משם בזעף ובדחיפה עזה וללכת לעומת הסללות להפיל החומות הבצורות ולהכרית גם יחד בסופה ובשערה נפשות רבות באגודה" (שם). ויש לשים לב כיצד, אגב התיאור הנמלץ של פעולת התותחים, המחבר מתרץ כלאחר יד את הקושיות של רש"י: הכלי נקרא "סוללה" מפני שהכדורים הנזרקים על ידיו 'עושים להם מסלול', ופעולת התותח היא 'שפיכת הכדור' – כי הוא משתמש בפועל "שפך" תמורת הפועל "ירה" של היום! בקריאה ראשונה נראה שהמחבר סבור שכבר למלכי ישראל היו תותחים כשלנו, אבל בהמשך הוא מבדיל בין פעולת הירה "בחשבונות רבות ובמחשבת חושב האבנים הגדולות כמו שמצא בחכמתו עוזיהו מלך יהודה" (ראה דברי הימים ב' כו, טו והשווה את דברי ידין באנציקלופדיה מקראית, ג, 314–315) לבין פעולת הסללות המודרניות "כמו שנגלה זה בתעלומות חכמה לאנשי דורנו" (שלטי הגיבורים לה, א).

אך אין זה סוף פסוק; הפרקים מא-מג (שם) דנים בדברי הכהן משוח מלחמה, ואגב זה באים בפירוט רב "משפטי המלחמה": סדרי הצבא, כלי הנשק לסוגיהם, הטיפול בהם, השימוש הקרבי הנכון בכל אחד ואחד, דרך הכנת אבקת השריפה, וכן הלאה – והכול במינוח עברי ואיטלקי, ולעתים אף רומי ויווני. חבל שאין זה המקום להאריך בהבאת החומר המעניין הזה, ורק אזכיר, שהמחבר מכנה בשם "סוללות" נשק חם מכל סוג, ומבדיל בין "הסוללות הגדולות" לבין "הסוללות הקטנות", הם הרובים והאקדחים של היום וכיוצא בהם, וכל זאת אגב ההערה "קראתי אותם גם כן סוללות בהשאלה" (שם לז, א).

אחרי ש"סוללה" נתפרשה "כלי ירייה", הייתה פתוחה הדרך לשימוש המודרני במלה, לציון "קבוצת כלי ירייה כגון תותחים, מרגמות, מקלעים וכדומה המוצבים יחד בשטח בפיקודו של מפקד אחד" (אבן-שושן במילונן, ערך "סוללה"). ואמנם, כיצד מגיעים מכאן ל"סוללה" המספקת חשמל ול"סוללה" שבג'אז?

הדבר פשוט: המלה "סוללה" במשמעותה האחרונה נפגשה עם המלה האנגלית battery (ועם המלים המקבילות בשפות אירופה האחרות), שאף היא מציינת "מערכת תותחים", וקרה לה מה שקרה למלים עבריות רבות: כיוון שהזדהתה עם המלה הלועזית בהוראה אחת, קיבלה מיד את כל שאר הוראותיה. והנה האנגלית battery, מן הפועל הצרפתי battre שהוראתו "היכה", היא ראשית כול שם הפעולה של אותו פועל, כלומר "הכאה", ומכאן קיבלה את המשמעות של כלי המלחמה אשר "מכה" באויב, הוא התותח, ושל מערכת כלים כאלה. אלא שכאן לא הסתיימו גלגוליה: מאחר ש-battery היא "מערכת תותחים", הרי כל מערכת כלים עשויה להיקרא בשם זה, הן מערכת של כלי מטבח, הן מערכת דסקיות של מתכות שונות, כפי שהייתה הסוללה החשמלית הראשונה, הן מערכת כלי נגינה מסוג אחד, כגון כלי ההקשה שבתזמורת. ויש תולים את התפתחות המשמעות, לפחות בחלקה, ברכיב אחר של המלה battery, הוא הרכיב "הכאה": ה-battery של הג'אז מורכב מכלי הקשה דווקא, ואת כלי המטבח היו עושים בראשונה על ידי הכאת הפטיש על הנחושת, וכן הלאה. מכל מקום – כל המשמעויות של battery הלועזית הועמסו עתה על ה"סוללה" העברית.

כך נעשתה המלה "סוללה" מ"תל עפר" ל"כלי ירייה", ל"מערכת כלי ירייה", ולמערכות כלים אחרות. ונראה שמגמת הלשון היא להפוך אותה

למלה כוללנית ביותר, חיוורת במשמעותה, המציינת "מספר רב של דברים":
 "השר דיבר מול סוללת מיקרופונים", "התלמיד עבר סוללת בחינות".

מלאך

מה בין "מלאך" ל"מלאכה"? זה וזה גזורים מן השורש לא"ך, שכבר בימי המקרא לא היה פורה בעברית: אין ממנו פועל, אלא רק שני השמות האלה ועוד השם "מלאכות". פועל משורש זה אמנם נמצא בערבית ובשפות שמיות אחרות, והוראתו "שלח" – על כן אין "מלאך" אלא "שליח". המלה "מלאך" באה במקרא 212 פעם, 88 פעם בהוראת "שליח בשר ודם" ו-124 בהוראת "שליח ה'": בהוראה האחרונה הוא נקרא הרבה פעמים בפירוש "מלאך ה'" או "מלאך אלוקים". "ותשלח איזבל מלאך אל אליהו" (מלכים א' יט, ב) – הילך שליח של בשר ודם, "הנה אנכי שלח מלאך לפניך" (שמות כג, כ) – הילך שליח ה'. ויש שחז"ל העלו ספק באיזה משני מיני השליח דיבר הכתוב, כגון בפסוק "וישלח יעקב מלאכים לפניו" (בראשית לב, ד): "אילו לא היו אלא שלוחי בשר ודם, ורבנן אמרי מלאכים ממש" (בראשית רבה לב, ד).

בשלב מאוחר יותר של העברית, בלשון חכמים, חל צמצום בהוראת המלה "מלאך", והיא נתייחדה לשליח מאת ה' בלבד, לפי רוב שימוש במקרא, וכך התקיים הדבר עד ימינו: ה' שולח מלאכים והסוכנות היהודית שולחת שליחים. ואם תרצה תאמר שחלה כאן התופעה הקרויה "חיסור", או "לשון קצרה", והשם "מלאך" לבדו משמש במקום הביטוי המלא "מלאך ה'". ייתכן ששינוי משמעות זה נעזר בעובדה שהשורש לא"ך לא היה פעיל בעברית, כפי שאמרנו למעלה, ולכן לא הייתה זיקה אטימולוגית בין "מלאך" לשליחות, כפי שהייתה בין "שליח" ל"שליחות".

אשר ל"מלאכה" שהיא עבודת כפיים – גם לה נאה אותו שורש, ויש להבין את השם הזה כחיסור של צירוף משוער ועתיק יותר "מלאכת יד", אשר לא התקיים במקרא (אבל נוצר מחדש בלשון ימינו כנגד מלאכה הנעשית במכונה) המקביל בכול לצירוף "משלח יד" שבמקרא (דברים טו, י) ובעברית הישראלית (זאב בן-חיים, "ערכי מלים", ספר זיכרון לחנוך ילון, עמ' 46–58).

תולדות המלה "מלאך" פשוטות אפוא, אבל היא מעניינת מחמת השפעתה על השפות הזרות. בתרגום היווני של השבעים באה תמיד תמורת

"מלאך" המלה היוונית *angelos*, שמשמעותה הרגילה "שליח". על-ידי זה נעשתה המלה *angelos* דו-משמעית, כמו המלה העברית "מלאך": יש *angelos*/מלאך שהוא בן אדם הנשלח על-ידי בני אדם, ויש *angelos*/מלאך שהוא למעלה מאנוש ונשלח מן השמים. בהוראה שנייה זו המלה היא אמנם יוונית בצורתה אך עברית בתוכנה. כאשר באו לתרגם את התנ"ך ללטינית ביקשו לפתור את הדו-משמעות הזאת: כל מלאך שהוא שליח של בני אדם תורגם על-ידי המלה הלטינית הרגילה להוראה זו, היא *nuntius*, ואילו בשביל מלאך שהוא יצור על-אנושי שאלו את המלה היוונית שבשבעים, בצורת *angelus*, מלה שלא הייתה קיימת בלטינית הקלסית והיא מיוחדת לשון של תרגומי התנ"ך ושל הכנסייה. והנה המלה היוונית, בתיווך הלטינית, הגיעה ללשונות אירופה של היום: *angelo* באיטלקית, *angel* בספרדית, *ange* בצרפתית, *angel* באנגלית, *Engel* בגרמנית וכיוצא בזה. כל אלה הן אפוא מלים אשר צורתן שאולה מן היוונית אך תוכן בא מן העברית. לפנינו אחד המקרים הלא רבים של השפעת העברית על לשונות אירופה בתחום המילון.

ועוד תופעה מעניינת קשורה במלה שלנו – לא לצורתה ולא למשמעותה אלא למושג שהיא מתארת. מותר להניח שאם נשאל כל דובר עברית כיצד הוא מדמין מלאך ה', הוא ישיב שהוא רואה בעיני רוחו מעין איש יפהפה בעל כנפיים – ומכל מקום כך יענה כל דובר לעז שיישאל על התמונה שהמלה *angel* מעוררת בראשו. והדבר תמוה: לא זו בלבד שהמקרא מעולם לא מדבר על המלאכים כעל יצורים מכונפים, אלא שמדבריו נשמע בבירור שלא היו למלאכים כנפיים, אלא מראם היה כשל בני אדם רגילים – על כן לעתים קרובות לא ידע אדם אם מלאך לפניו אם אדם כמוהו. דיי לנו אם נזכור את המעשה של מנוח ואשתו שבפרק יג של ספר שופטים: אליהם נראה מלאך ה', ובשם זה הוא נזכר כמה פעמים במשך הסיפור – ולבסוף נאמר: "כי לא ידע מנוח כי מלאך ה' הוא" (שופטים יג, טז). רק בסיום כל העניין כתוב: "אז ידע מנוח כי מלאך ה' הוא" (פסוק כא). לו היו למלאך כנפיים לא היה מקום להתלבטויות אלו! גם חז"ל לא דימו שמלאך נבדל מבן-אדם על ידי כנפיים, עד שאותם "שלושה אנשים" שנראו לאברהם אבינו (בראשית יח, ב) היו לדעתם מלאכים, אך לא נראו לו כאלה (בראשית רבה, יח, ב). ואולם התורה עצמה, בהמשך הסיפור, מכנה שניים מאותם "אנשים" בשם "מלאכים" (בראשית יט, א).

אם כן מניין כנפי המלאכים? האומנות הנוצרית, החל במאה החמישית לספירה, תיארה את המלאכים כבעלי כנפיים, וכך הם נראים גם בכתבי-היד העבריים המאוירים. ומניין זאת לאומנות? יש בין החוקרים הרואים בזה צירוף של המלאך המקראי עם תמונות ופסלים קלסיים של שליחי האלים, כגון מרקוריוס, איריס, ובעיקר אלת הניצחון הטסה מן השמים להאדיר את כוחו של הגיבור ולהכתירו בעטרת הניצחון, אשר לכולם כנפיים. אולם כבר התלמוד (חגיגה טז ע"א) סבר שלמלאכי השרת יש כנפיים: ייתכן אפוא שהדמיון המאוחר עשה דין אחד לכל היצורים שהם למעלה מן האדם, והעניק למלאכים את הכנפיים של הכרובים ושל השרפים: ראה, למשל, את הכרובים שעל ארון העדות (שמות כה, כ) ואת השרפים שבמראה ישעיהו (ישעיה ו).

תהיה הסיבה אשר תהיה, אין סוף למלאכים המופיעים בתמונות, בפסלים, באיורי הספרים, שנעשו במשך הדורות, ולכולם כנפיים. בחרגי אחד חשוב: בכל תמונותיו של מיכלאנג'לו המלאכים תוארו כעלמים יפי תואר, אך בלי כנפיים. בדרך כלל תולים זאת בכך שדמות האדם, כליל היצירה, הייתה הנושא החביב ביותר על מיכלאנג'לו, ולכן לא רצה לטשטש דמות זו בשום דרך שהיא, גם לא בתוספת כנפיים. ואולי אפשר לשאול אם הביאה אותו לכך גם בקיאותו הרבה בתנ"ך, שהקריאה בו מוכיחה, כפי שכבר אמרנו, שאכן לא היו למלאכי ה' כנפיים.

מבחר ביבליוגרפי: סוללה: דוד פלוסר (מהדיר), **ספר יוסיפון**, 2 כרכים, ירושלים תשל"ט-תשמ"א • אברהם בן דוד משער אריה (פורטאליאונה), **שלטי הגיבורים**, מנטובה 1612, מהדורת צילום ירושלים תשל"ל. ראה **אנציקלופדיה יודאיקה**, כרך 13, טור 908 •

Oxford English Dictionary • Trésor de la langue française

מלאך: יעקב שלום ליכט, **אנציקלופדיה מקראית** ד, ערך "מלאך ה'", טורים 975-990 • A. Millet, "Influence of the Hebrew Bible on European Languages", *The Legacy of Israel*, Oxford 1928, pp. 473-481 • Fritz Saxl, *A Heritage of Images*, Penguin Books 1970 (1957), pp. 21-26 • Deoclecio Redig De Campos, *Cappella Sistina e Cappella Paolina*, Novara 1971, p. 30